

Ir. J. Slot

No. 2.72

**INTENSIEVE, HORIZONTALE SAMENWERKING
TUSSEN INDIVIDUELE LANDBOUWBEDRIJVEN**

Een inventariserend onderzoek

Juli 1975

*L26
2.728*

**Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Structuuronderzoek**

344568

Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING	7
§ 1. Samenvatting	7
§ 2. Slotbeschouwing	10
HOOFDSTUK I PROBLEEMSTELLING, OPZET EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK	15
§ 1. Probleemstelling	15
§ 2. Opzet en uitvoering van het onderzoek	17
HOOFDSTUK II AANTAL SAMENWERKENDE BEDRIJVEN EN BEDRIJFSCOMBINATIES EN HUN KENMERKEN	19
§ 1. Aantal en juridische vorm van de combinaties	19
§ 2. Bedrijfstype en bedrijfsoppervlakte	20
§ 3. Arbeidsbezetting en arbeidsbezettingstype	22
§ 4. Bestaansduur van de combinatie	24
§ 5. De ontwikkeling van de produktieomvang en de arbeidsbezetting	25
HOOFDSTUK III ENIGE KENMERKEN VAN DE SAMEN- WERKENDE BEDRIJFSHOOFDEN	27
§ 1. De leeftijd van de bedrijfshoofden	27
§ 2. Relaties tussen de partners	28
§ 3. Continuïteit van de combinaties	29
HOOFDSTUK IV DE IN DE COMBINATIE INGEBRACHTE PRODUKTIETAKKEN EN PRODUKTIE- MIDDELEN	31
§ 1. Aantal en aard van de bij de samen- werking betrokken produktietakken	31
§ 2. De in de samenwerking ingebrachte produktiemiddelen	33
§ 3. De wijze van inbreng van de produktie- middelen in de samenwerking (eigendom/gebruik)	34
§ 4. De ontwikkeling naar intensieve samen- werking	36

INHOUD (vervolg)

	Blz.
HOOFDSTUK V	
GEPLANDE EN BEEINDIGDE BEDRIJFS-	
COMBINATIES	38
§ 1. Geplande bedrijfscombinaties	38
§ 2. Beëindigde bedrijfscombinaties	40
BIJLAGE 1	
De bedrijfscombinaties naar provincie en	
naar bedrijfstype van de samenwerkende	
bedrijven	41
BIJLAGE 2	
Samenwerkende bedrijven naar bedrijfs-	
grootte en bedrijfstype	43

Woord vooraf

De Provinciale Raden voor de Bedrijfsontwikkeling in de landbouw in Zuid-Holland, Noord-Holland en Overijssel hebben het LEI verzocht een onderzoek in te stellen naar de samenwerking tussen agrarische bedrijven. De indruk bestaat namelijk, dat de ontwikkeling naar verdergaande samenwerkingsvormen traag verloopt, niet alleen als gevolg van juridische en fiscale moeilijkheden, maar vooral ook door menselijke factoren.

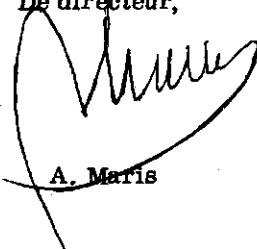
In verband hiermede is onderzocht in welke mate intensieve vormen van horizontale samenwerking in de Nederlandse landbouw voorkomen en welke de kenmerken daarvan zijn.

Mede op basis van de resultaten van deze inventarisatie zou moeten worden nagegaan of een verdergaand onderzoek moet worden uitgevoerd naar de betekenis van sociale factoren bij het al dan niet tot stand komen van intensieve samenwerking tussen landbouwbedrijven.

Deze publikatie geeft een verslag van het inventariserend onderzoek. De inventarisatie is medio 1973 verricht door de Dienst Bedrijfsontwikkeling. Het onderzoek is uitgevoerd op de afdeling Structuuronderzoek en is opgezet door Drs. L. Douw. De analyse en verslaggeving is verzorgd door ir. J. Slot.

Den Haag, juli 1975

De directeur,

A. Maris

Woord vooraf

De Provinciale Raden voor de Bedrijfsontwikkeling in de landbouw in Zuid-Holland, Noord-Holland en Overijssel hebben het LEI verzocht een onderzoek in te stellen naar de samenwerking tussen agrarische bedrijven. De indruk bestaat namelijk, dat de ontwikkeling naar verdergaande samenwerkingsvormen traag verloopt, niet alleen als gevolg van juridische en fiscale moeilijkheden, maar vooral ook door menselijke factoren.

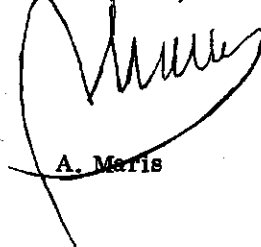
In verband hiermede is onderzocht in welke mate intensieve vormen van horizontale samenwerking in de Nederlandse landbouw voorkomen en welke de kenmerken daarvan zijn.

Mede op basis van de resultaten van deze inventarisatie zou moeten worden nagegaan of een verdergaand onderzoek moet worden uitgevoerd naar de betekenis van sociale factoren bij het al dan niet tot stand komen van intensieve samenwerking tussen landbouwbedrijven.

Deze publikatie geeft een verslag van het inventariserend onderzoek. De inventarisatie is medio 1973 verricht door de Dienst Bedrijfsontwikkeling. Het onderzoek is uitgevoerd op de afdeling Structuuronderzoek en is opgezet door Drs. L. Douw. De analyse en verslaggeving is verzorgd door ir. J. Slot.

Den Haag, juli 1975

De directeur,

A large, stylized handwritten signature in black ink, consisting of several loops and a long horizontal stroke at the bottom.

A. Maris

Samenvatting en slotbeschouwing

§ 1. Samenvatting

Probleemstelling en opzet van het onderzoek

Uit bedrijfseconomische studies blijkt dat samenwerking van landbouwbedrijven onder bepaalde voorwaarden veelal financiële voordelen kan opleveren en wel des te meer naarmate de samenwerking intensiever is. Bovendien kan samenwerking sociaal gezien aantrekkelijk zijn omdat de gebondenheid aan het bedrijf vermindert. Dit laatste is van bijzonder belang voor veehouderijbedrijven. Desondanks bestond de indruk dat de toeneming van het aantal intensieve vormen van samenwerking traag verloopt. Moeilijkheden van sociale aard zouden hiervan - naast fiscale en juridische problemen - de oorzaak kunnen zijn. De Provinciale Raden voor de Bedrijfsontwikkeling in de landbouw in Zuid-Holland, Noord-Holland en Overijssel verzochten het LEI in verband met deze veronderstelde trage ontwikkeling een onderzoek in te stellen naar de menselijke achtergronden die bij het al of niet tot stand komen van samenwerkingsvormen een rol spelen. Overeengekomen werd dat begonnen zou worden met een inventarisatie-onderzoek naar aantal en aard van de huidige intensieve samenwerkingsvormen in de landbouw. Op basis van deze inventarisatie zou nader worden bezien of een onderzoek als hiervoor is aangegeven, moet worden uitgevoerd. Dit verslag geeft de resultaten van de inventarisatie van de samenwerkingsvormen in de Nederlandse landbouw (excl. tuinbouw). Bij deze inventarisatie zijn alle samenwerkingen geregistreerd waarin:

- de samenwerkende bedrijven zich in dezelfde fase van de produktiekolom bevonden (horizontaal);
- voordat de samenwerking tot stand kwam sprake is geweest van twee of meer zelfstandige bedrijven (individueel);
- de individuele bedrijfsvoering door de samenwerking duidelijk werd beïnvloed.

De inventarisatie is medio 1973 door de bedrijfsvoorlichters van de Provinciale Directies voor de Bedrijfsontwikkeling uitgevoerd. Per bedrijfscombinatie kregen zij een geprecodeerde vragenlijst voorgelegd, die zij zonder bedrijfsbezoek konden invullen. Op deze wijze zijn de volgende gegevens verzameld: aantal, aard en omvang van de samenwerkende bedrijven; enige kenmerken van de samenwerkende bedrijfshoofden; aard, regeling en bestaansduur van de samenwerking.

De samenwerkende bedrijven

De intensieve samenwerking in de Nederlandse landbouw blijkt, in tegenstelling tot de meer eenvoudige vormen van samenwerking, slechts van bescheiden betekenis te zijn. Medio 1973 waren er in totaal 242 combinaties van landbouwbedrijven; hierbij waren 589 landbouwbedrijven en 655 bedrijfshoofden betrokken.

Het aantal bedrijven per combinatie was in het algemeen niet meer dan 2 of 3. Op enkele bedrijven was meer dan één bedrijfshoofd aanwezig.

De bedrijfscombinaties kunnen worden onderscheiden in volledige combinaties en deelcombinaties. Bij de volledige combinaties worden alle en bij de deelcombinaties slechts een deel van de werkzaamheden gezamenlijk uitgevoerd. In totaal zijn er 117 volledige en 125 deelcombinaties geïnventariseerd.

Het verschil tussen volledige en deelcombinatie kwam ook tot uiting in de juridische vorm van de samenwerking. Bij de volledige combinatie was als regel sprake van een maatschap of vennootschap onder firma. Bij de deelcombinaties was de samenwerking in de meeste gevallen contractueel geregeld. Niet nagegaan kon worden in hoeverre het hier op schrift gestelde contracten dan wel mondelinge afspraken betrof.

De deelcombinaties bestonden voornamelijk uit akkerbouwbedrijven. De volledige combinaties werden daarentegen hoofdzakelijk gevormd door weidebedrijven en gemengde bedrijven. De bedrijven in een bedrijfscombinatie behoren in het algemeen tot de grotere bedrijven. Zo is ca. 80% van de samenwerkende akkerbouwbedrijven groter dan 30 ha. Landelijk is dit percentage 45. Van de samenwerkende weide- en gemengde bedrijven is 70 à 80% groter dan 15 ha. Het vergelijkbare landelijke cijfer bedraagt resp. ca. 45% en ca. 25%. Doordat de samenwerkende bedrijven meestal reeds tot de grotere bedrijven behoren, zijn door de samenwerking eenheden gevormd waarvan de oppervlakte een veelvoud is van die van het gemiddelde bedrijf. Bij de akkerbouwbedrijven bedraagt de gemiddelde oppervlakte van de combinatie 145 ha, bij de weide- en gemengde bedrijven is dit resp. 67 en 92 ha.

De arbeidsbezetting op de afzonderlijke bedrijven van de deelcombinaties bestond uit gemiddeld ca. 1,5 vaste mannelijke arbeidskracht. Deze arbeidsbezetting is ca. 17% lager dan die op niet-samenwerkende bedrijven van hetzelfde bedrijfstype en dezelfde oppervlakte. Beziat men echter de deelcombinaties als een eenheid dan bedroeg de gemiddelde arbeidsbezetting 3,3 vaste mannelijke arbeidskracht, hetgeen ongeveer evenveel was als op vergelijkbare niet-samenwerkende bedrijven. In het algemeen was de arbeidsbezetting op de deelcombinaties in de akkerbouw het hoogste (resp. gemiddeld 1,7 afzonderlijk en 3,8 gecombineerd) en op die in de rundveehouderij het laagst (resp. gemiddeld 1,2 afzonderlijk en 2,8 gecombineerd).

Uit deze gegevens over de arbeidsbezetting volgt reeds dat de afzonderlijke bedrijven in een deelcombinatie vaak behoren tot de z.g. eenmansbedrijven (47%). Dit is met name veelvuldig het geval bij de weide- en gemengde bedrijven. Slechts op 35% van de afzonderlijke bedrijven werkten één of meer vaste vreemde arbeidskrachten mee. Tenslotte waren er enkele bedrijven met meer dan één bedrijfshoofd en een aantal met een meewerkende zoon.

Voor de volledige bedrijfscombinaties is het uiteraard niet mogelijk om het arbeidsbezettingstype van de afzonderlijke bedrijven aan te geven, alle arbeid staat immers in dienst van de bedrijfscombinatie als zodanig. De arbeidsbezetting op de volledige combinaties kwam overigens in grote lijnen overeen met die op de deelcombinaties.

Enige kenmerken van de bedrijfshoofden

De deelnemers aan een bedrijfscombinatie zijn over het algemeen jonger dan de niet-samenwerkende bedrijfshoofden. Van de partners in een intensieve samenwerking is ca. de helft jonger dan 40 jaar. Landelijk behoort slechts een kwart van de agrarische bedrijfshoofden tot deze leeftijdsgroep. Bij de volledige combinaties ligt het accent in nog sterkere mate bij de jongeren dan bij de deelcombinaties. Dit houdt verband met het feit dat de deelcombinaties over het algemeen langer bestaan dan de volledige combinaties. In ca. twee derde van het aantal bedrijfscombinaties zijn er familiebanden tussen twee of meer partners. Bij de combinaties van akkerbouwbedrijven komt dit echter minder voor (54%) dan bij de combinaties van weidebedrijven (75%) en gemengde bedrijven (80%). Vooral samenwerking tussen broers en/of zwagers blijkt veelvuldig voor te komen.

Alhoewel tussen de partners in een combinatie dikwijls een burenerelatie bestaat, komt dit toch minder veelvuldig voor dan familierelaties. In ca. de helft van het aantal samenwerkingen waren twee of meer van de deelnemers burenen. Wat dit aspect betrof was er geen verschil tussen combinaties van akkerbouw- en die van weide- en gemengde bedrijven.

De aard van de intensieve samenwerking

Bij de volledige combinaties heeft de samenwerking uiteraard betrekking op alle voorkomende produktietakken en alle werkzaamheden. Bij de deelcombinaties daarentegen betreft de samenwerking niet alle produktietakken en/of niet alle werkzaamheden. Niettemin blijkt uit het onderzoek dat ook de deelcombinaties in het algemeen breed zijn opgezet. Zo heeft bij 56% van de deelcombinaties de samenwerking betrekking op alle voorkomende produktietakken. Toch gaat het hier niet om volledige combinaties omdat niet bij alle werkzaamheden wordt samengewerkt, b.v. wel bij de oogst maar niet bij de gewasverzorging. Slechts bij 8% van de deelcombinaties bleef de samenwerking beperkt tot één produktietak. Duidelijk komt naar voren dat de samenwerking meestal betrekking heeft op de grondgebonden produktietakken. Als regel gaat het hierbij om een bepaalde combinatie van produktietakken. Een dergelijke combinatie wordt bijvoorbeeld gevormd door de drie grote akkerbouwgewassen (granen, aardappelen en suikerbieten). Een andere, minder voorkomende, combinatie van produktietakken waarbij wordt samengewerkt bestaat uit voederwinning, jongvee-opfok en melkveehouderij.

In het algemeen kan worden gezegd dat indien er in de deelcombinaties akkerbouw voorkomt, er vrijwel altijd in deze sector wordt samengewerkt. Komt er echter op een of meer van de bedrijven in een deelcombinatie melkvee voor, dan is deze produktiesector in de helft van het aantal gevallen buiten de samenwerking gehouden. Wanneer er dan toch sprake is van een deelcombinatie dan blijft met name bij de weidebedrijven de samenwerking meestal beperkt tot de voederwinning.

Er zijn ook deelcombinaties waarin t.a.v. het melkvee wordt samengewerkt. In deze gevallen is er in feite een volledige combinatie met betrekking tot het melkvee. Dat in deze situatie toch van een deelcombinatie wordt gesproken wordt veroorzaakt doordat een produktietak buiten de combinatie is gebleven. Meestal is dit een tak intensieve veehouderij.

De inbreng van de produktiemiddelen

Bij de volledige combinaties zijn uiteraard alle produktiemiddelen in de samenwerking opgenomen. Bij de deelcombinaties is dit echter lang niet altijd het geval. Bij slechts 34% van deze combinaties zijn alle soorten produktiemiddelen in de samenwerking opgenomen, dit houdt echter niet in, dat wanneer de samenwerking betrekking heeft op bijvoorbeeld werktuigen, dan met alle werktuigen wordt samengewerkt. Bij 24% van de combinaties bestond de inbreng uit arbeid, werktuigen en gebouwen en bij 30% uitsluitend uit arbeid en werktuigen. Hieruit blijkt dat grond meestal niet, gebouwen vaak en arbeid en werktuigen vrijwel altijd deel uit maken van de samenwerking.

De vorm waarin de produktiemiddelen zijn ingebracht in de combinatie kan verschillend zijn. Wanneer het gaat om de inbreng van werktuigen en rundveestapel dan betreft het als regel gemeenschappelijk eigendom van de deelnemers in de combinatie. Dit geldt zowel voor de volledige als voor de deelcombinaties. Bij arbeid ligt dit anders: bij de deelcombinaties gaat het vrijwel altijd om uitwisseling van arbeid, terwijl bij de volledige combinaties de arbeid in gemeenschappelijke dienst is. Voor wat betreft grond en gebouwen volstaat men als regel zowel bij de volledige als bij de deelcombinaties met de inbreng van het gebruiksrecht.

§ 2. Slotbeschouwing

Uit de inventarisatie van het aantal gevallen waarin gesproken kan worden van intensieve horizontale samenwerking tussen individuele landbouwbedrijven blijkt, dat in tegenstelling tot de meer eenvoudige vormen van samenwerking, deze specifieke vorm van samenwerking in de Nederlandse landbouw weinig voorkomt. Dit houdt in dat de betekenis van de intensieve samenwerking voor de schaalvergroting in en de modernisering van de landbouw tot dusverre slechts beperkt is.

De vraag kan nu worden gesteld of verwacht moet worden dat dit ook in de toekomst het geval zal zijn. Het antwoord op deze vraag is van vele factoren afhankelijk en is daarom moeilijk te geven. In dit verband is er bijvoorbeeld in de probleemstelling van dit onderzoek reeds op gewezen dat juridische en fiscale factoren van invloed zijn op het tot stand komen van intensieve samenwerkingsvormen. Toch kunnen mede naar aanleiding van de resultaten van het onderzoek wel een aantal kanttekeningen met betrekking tot deze vraag worden gemaakt.

Het is dan in de eerste plaats interessant de resultaten van dit onderzoek te vergelijken met resultaten van onderzoeken in andere EG-lidstaten en met die welke hier in het verleden zijn verricht. Uit onderzoek in andere lidstaten komt naar voren dat ook in deze landen intensieve samenwerking tussen landbouwbedrijven betrekkelijk weinig voorkomt 1).

1) "Neue Formen der Zusammenarbeit im landwirtschaftlichen Produktionsbereich", EG Hausmitteilungen über Landwirtschaft, nrs. 93, 94, 95, 118 en 110 (Samenvatting).

Weliswaar zijn er nogal belangrijke verschillen in de aard van deze onderzoeken en is het begrip samenwerking nogal ruim geïnterpreteerd, maar uit de resultaten kan duidelijk worden afgeleid, dat in de EG de intensieve samenwerking weinig is verbreid. Voor Nederland is ook reeds in 1964 een onderzoek verricht naar het voorkomen van intensieve samenwerking in de landbouw 1). In dit onderzoek zijn enerzijds ook een aantal minder vergaande vormen betrokken, terwijl anderzijds zeer vergaande vormen (volledige combinaties of fusies) niet waren opgenomen 2). Hierdoor is alleen een globale vergelijking met de resultaten van dit onderzoek van 1964 mogelijk. Op basis daarvan krijgt men de indruk dat het aantal gevallen van intensieve samenwerking in de periode 1964-1973 niet of nauwelijks is toegenomen. Het vrij beperkte aantal goedgekeurde aanvragen voor een bijdrage op grond van de bijdragenregelingen ter bevordering van samenwerkingsvormen in de land- en tuinbouw van het O- en S-fonds wijst in dezelfde richting. Noch de situatie in andere lidstaten, noch de ontwikkeling in de afgelopen jaren in ons eigen land biedt derhalve grond voor de veronderstelling dat de intensieve samenwerking tussen landbouwbedrijven een veel voorkomend verschijnsel zal worden.

Het onderzoek levert diverse gegevens op die deze gedachte ondersteunen. Zo valt het op dat de bedrijven die samenwerken een grote mate van gelijkgerichtheid vertonen. Dit geldt o.m. voor de bedrijfsomvang en het bedrijfstype. Bedrijven die wat bedrijfsomvang en bedrijfstype betreft uiteenlopen, komen slechts bij uitzondering tot samenwerking. Het intensief samenwerken van grotere en kleinere bedrijven komt dan ook nauwelijks voor. Hieraan moet worden toegevoegd, dat het aantal partners in een samenwerkingsverband meestal beperkt is tot 2 of 3, hetgeen waarschijnlijk verband houdt met de wens de eigen identiteit niet te verliezen en de eigen invloed in de samenwerking te waarborgen. Als gevolg van een en ander blijft de samenwerking in hoofdzaak beperkt tot deelnemers met in het algemeen grotere bedrijven. Intensieve samenwerking van enkele kleinere bedrijven zou immers, gezien de geringe omvang van de betrokken bedrijven, niet leiden tot een min of meer optimale eenheid waarin een hoge graad van gemeenschappelijke mechanisatie verantwoord is.

Voorts komt uit het onderzoek naar voren dat er bij bijzonder veel samenwerkingsverbanden familierelaties tussen de partners bestaan. Familierelaties komen zelfs meer voor dan bureau-relaties. Hieraan kan men de gedachte verbinden, dat de noodzaak elkaar als (toekomstige) partners van "haver tot gort" te kennen niet genoeg kan worden onderstreept en dat dit een voorwaarde is waaraan moet zijn voldaan alvorens men aan een samenwerkingsverband begint.

1) "Vormen van intensieve samenwerking tussen individuele landbouwbedrijven" door drs. W.F.H. Smeenk en ir. A.L.G.M. Bauwens, Landbouw-Economisch Instituut, 1966, Studie Nr. 39.

2) Deze vormen waren destijds naar alle waarschijnlijkheid slechts in zeer beperkte mate aanwezig.

Veelal zal dit betekenen dat men goed op de hoogte moet zijn van elkaars capaciteiten en zwakheden, men moet weten dat men redelijk goed met elkaar kan omgaan en de echtgenotes het goed met elkaar kunnen vinden, men moet elkaars financiële mogelijkheden kennen etc. Het is duidelijk dat vaak niet aan dergelijke voorwaarden kan worden voldaan.

In een beschouwing over de mogelijke ontwikkeling van het aantal intensieve samenwerkingsverbanden in de nabije toekomst is het noodzakelijk een onderscheid te maken tussen akkerbouwbedrijven en bedrijven met melkvee. Voor wat de akkerbouwbedrijven betreft zij er nogmaals op gewezen, dat het onderzoek uitsluitend betrekking heeft op intensieve samenwerking. In feite bestaat er in de akkerbouw een uitgebreid palet aan samenwerkingsmogelijkheden van eenvoudige tot zeer ingrijpende. In de praktijk maakt men van deze mogelijkheden ook gebruik: samenwerking tussen akkerbouwbedrijven komt nl. veelvuldig voor. Uit een onderzoek verricht aan het eind van de jaren zestig bleek dat op niet minder dan 67% van de akkerbouwbedrijven één of meer machines gezamenlijk werden gebruikt ¹⁾. Het individuele karakter van de productie blijft bij deze samenwerking echter vrijwel altijd behouden. De intensieve samenwerking tussen akkerbouwbedrijven is dus slechts een zeer klein deel van wat er aan samenwerking in de akkerbouw voorkomt. Het is mogelijk dat vanuit de meer eenvoudige samenwerkingsvormen er een groei plaatsheeft naar meer intensieve samenwerking. Uit het onderzoek komt nl. naar voren, dat aan vele combinaties een minder ingrijpende samenwerking is voorafgegaan. Bedacht moet echter worden dat men bij deze eenvoudige samenwerkingsvormen reeds een belangrijk deel van de mogelijke schaalvoordelen heeft weten te realiseren, zodat een verdergaande diepingrijpende samenwerking minder aantrekkelijk is. Hier komt bij, dat de mechanisatie van de werkzaamheden in de akkerbouw vooral heeft plaatsgehad in de jaren vijftig en in de eerste helft van de jaren zestig. De impulsen tot samenwerking dateren vooral uit die tijd. Uit het onderzoek kwam dan ook naar voren dat vele akkerbouwcombinaties al van wat oudere datum zijn. De belangrijkste ontwikkeling in de laatste jaren is in dit verband een overgang naar nog grotere machines. Deze ontwikkeling betekent, gezien het tempo van de oppervlaktevergroting van de akkerbouwbedrijven, enerzijds een stimulans voor samenwerking, met name voor de grotere bedrijven met tot dusverre eigen mechanisatie en anderzijds voor de kleinere bedrijven een beperking van de mogelijkheden tot samenwerking. Per saldo lijkt dan ook een slechts beperkte toeneming van de intensieve samenwerking in de akkerbouw waarschijnlijk.

1) "Het overkoepelend gebruik van arbeid en machines op akkerbouwbedrijven" door drs. C.J.M. Spierings, Landbouw-Economisch Instituut, 1970, Studie 2.18.

De samenwerking in de melkveehouderij is van recente datum. Aan het eind van de jaren zestig kwam samenwerking tussen melkveehouders weinig voor 1). In de weinige gevallen dat er wel van samenwerking kon worden gesproken had dit meestal betrekking op samenwerking bij de veldwerkzaamheden. Gezien de ontwikkeling van de mechanisatie van de veldwerkzaamheden sindsdien is een zekere toeneming van de samenwerking bij deze werkzaamheden waarschijnlijk. Samenwerking in de vorm van een gemeenschappelijke stal werd toentertijd door de overgrote meerderheid van de veehouders ongewenst of niet uitvoerbaar geacht. De combinaties in de melkveehouderij die bij de inventarisatie werden aangetroffen bestonden voor ca. 80% korter dan 5 jaar en bij de meeste van deze combinaties maakte de melkwinning en de veeverzorging deel uit van de samenwerking. Het gaat hier dus om een nieuw verschijnsel dat wellicht moet worden gezien in het licht van de introductie van de ligboxenstal in de Nederlandse melkveehouderij. Door samenwerking kunnen bedrijven een ligboxenstal van voldoende omvang bouwen, waartoe zij individueel zonder aankoop van ruwvoer niet in staat zouden zijn geweest. Zij profiteren daardoor en van de schaalvoordelen van een grotere ligboxenstal en van de mogelijkheden om de gebondenheid te verminderen. In dit verband is bovendien van belang dat het merendeel van de samenwerkende bedrijfshoofden jonger dan 40 jaar is. Onder het, overigens geringe, aantal geïnventariseerde bedrijfshoofden met plannen om intensief te gaan samenwerken, waren er voorts verhoudingsgewijs veel met melkvee. Op basis van een en ander zou men een verdere toeneming van het aantal combinaties mogen verwachten. Gegevens uit recente andere onderzoeken lijken in dezelfde richting te wijzen. Zo zouden in Friesland en in Noord-Brabant niet minder dan de helft van de toekomstige opvolgers proberen tot intensieve samenwerking te komen, indien zou blijken dat dit belangrijk financieel voordeel zou opleveren 2). Ook bedrijfshoofden van 25 tot en met 47 jaar op eenmansweidebedrijven met ten minste 25 melkkoeien oordelen, zij het in mindere mate, positief over intensieve samenwerking: 30% van hen zou als zij daartoe als jonge boer de gelegenheid zouden hebben, de mogelijkheid van het bouwen van een gemeenschappelijke stal terdege willen nagaan 3). Bedacht moet echter worden dat intensieve samenwerking in de melkveehouderij veel ingrijpender is dan in de akkerbouw en veelal een fusie zal inhouden. Bovendien kan men niet, zoals in de akkerbouw, de samenwerking geleidelijk uitbouwen, maar zal men veelal in één keer de sprong moeten wagen, terwijl terugkeer niet of nauwelijks mogelijk is.

-
- 1) "Het gebruik van arbeid en machines op melkveehouderijbedrijven in de weidegebieden" door ir. C.J.M. Wijnen, Landbouw-Economisch Instituut, 1971, Studie 2.36.
 - 2) "Friese boeren van de toekomst". Deel I door ir. K.M. Dekker, Landbouw-Economisch Instituut, 1974, Studie 2.64.
 - 3) "De gebondenheid van melkveehouders op moderne eenmansbedrijven", een nog lopend LEI-onderzoek (ir. B. van der Ploeg).

Gezien het directe en diep ingrijpende karakter van de samenwerking in de melkveehouderij worden hieraan vele voorwaarden verbonden : er moet een geschikte partner zijn met wie men goed kan opschieten, er moet een min of meer gelijke uitgangssituatie zijn van de deelnemers met betrekking tot vermogen en bedrijfsoppervlakte etc. Gevaar van onenigheid en verlies van zelfstandigheid blijken belangrijke remmende factoren te zijn bij het tot stand komen van samenwerking. Desondanks lijkt een verdere groei van het aantal combinaties in de melkveehouderij waarschijnlijk. Gezien de aard van deze bedrijfstak en het grote aantal factoren dat in dit proces meespeelt, is een sterke toeneming van de intensieve samenwerking in deze sector echter niet waarschijnlijk.

HOOFDSTUK I

Probleemstelling, opzet en uitvoering van het onderzoek

§ 1. Probleemstelling

De periode 1950-1975 werd in economisch opzicht o.m. gekenmerkt door een relatieve prijsstijging van de produktiefactor arbeid en door de ontwikkeling van nieuwe technische mogelijkheden om arbeid door kapitaal te vervangen. Een en ander is, zoals bekend, van grote invloed geweest op de structurele ontwikkeling van de landbouw. Daar de mogelijkheden tot uitbreiding van de produktie beperkt waren, resulteerde de vervanging van arbeid door machines en werktuigen in een omvangrijke afvloeiing van arbeidskrachten uit de landbouw. In relatie tot de voortdurend toenemende mogelijkheden tot schaalvergroting was de vermindering van het aantal bedrijven echter vooralsnog beperkt. De arbeidsbezetting op de bedrijven daalde dan ook aanzienlijk.

Deze ontwikkeling heeft in de eerste plaats tot gevolg gehad dat de bedrijfsoppervlakte die nodig was voor een economisch verantwoorde volledige eigen mechanisatie steeds groter werd. Slechts enkele bedrijven beschikken momenteel over een dergelijke oppervlakte. Op kleinere bedrijven zou een volledige eigen mechanisatie tot aanmerkelijke onderbezettingsverliezen kunnen leiden. Hier komt bij dat op de "kleinere" bedrijven veelal te weinig arbeid aanwezig is om het werk rond te kunnen zetten. Het aanhouden van een grotere arbeidsbezetting zou uiteraard vaak eveneens tot leegloop leiden. In de derde plaats ontstonden door het toenemend aantal z.g. eenmansbedrijven, waartoe thans ca. twee derde van alle bedrijven behoren, problemen van meer persoonlijke aard. Op deze bedrijven is de boer immers in sterke mate gebonden aan zijn bedrijf en wegen met name risico's van ziekte of tijdelijke arbeidsongeschiktheid zwaar. Dit geldt in het bijzonder voor het veehouderijbedrijf.

Voor, met name kleine en middelgrote, bedrijven staan echter verschillende wegen open om zo volledig mogelijk te kunnen profiteren van arbeidsbesparende technische mogelijkheden, waarbij toch aan de sociale problemen, vooral van het eenmansbedrijf, tegemoet kan worden gekomen. In dit verband kan worden gedacht aan: het inschakelen van loonwerkbedrijven, werktuigenverenigingen en machineringen, samenwerking met andere agrarische bedrijven en bedrijfsverzorgingsdiensten. Bij samenwerking tussen landbouwbedrijven kan een grotere eenheid worden gecreëerd waardoor, in het algemeen, een grotere eigen mechanisatie economisch verantwoord is en arbeidsorganisatorisch mogelijk is. Bovendien kan samenwerking in de veehouderij een (gedeeltelijke) oplossing bieden voor het probleem van de bedrijfsgebondenheid.

Tabel 1. De oogst van akkerbouwgewassen en de voederwinning in 1970

Eigendom van	Aantal bedrijven (in %) dat gebruikt maakt van			
	maal- dorser	aardappel- rooier 1)	bieten- rooier 1)	opraappers of veldhakselaar
Loonbedrijven	86	71	80	87
Het eigen bedrijf	5	14	9	3
Combinaties	2	7	5	2
Coöperaties	5	4	4	7
Andere land of tuinbouwbedrijven	2	4	2	1
Aantal bedrijven x 1000	68,8	43,5	26,7	120,3

1) Voorraad- en verzamelrooiers.

Bron: CBS.

Een zeer globale indruk van de betekenis van een aantal bedrijfs-overkoepelende vormen van arbeidsorganisatie geeft tabel 1. Hieruit blijkt duidelijk dat loonwerk een belangrijke rol speelt bij die werkzaamheden waarvoor grotere machines moeten worden ingeschakeld en waarvan het gebruik beperkt blijft tot een bepaald deel van het jaar. Samenwerking tussen landbouwbedrijven komt eveneens vaak voor, maar blijkt toch een beduidend kleinere rol te spelen dan loonwerk.

Deze cijfers vormen een illustratie van de indruk - o.m. gebaseerd op in het verleden verrichte onderzoeken 1) en tellingen 2) - dat de ontwikkeling naar verdergaande vormen van samenwerking in de landbouw traag verloopt en van weinig betekenis is. In dit verband is het van belang dat uit onderzoek 3) naar het mogelijk effect van intensieve samenwerkingsvormen op de bedrijfsresultaten, de eenduidige conclusie kan worden getrokken dat samenwerking veelal financiële en sociale voordelen kan opleveren en wel sterker naarmate de samenwerking intensiever is.

- 1) Vormen en intensieve samenwerking tussen individuele landbouwbedrijven (Den Haag, 1966).
- 2) Landbouwtellingen 1965 en 1970, CBS.
- 3) Bedrijfseconomische mogelijkheden voor grote akkerbouwbedrijven, LEI, 1972.
Optimale combinaties van grond, arbeid en kapitaal (LEI, 1971).
Landbouw, loonwerk, 1000 ha (Goes, 1970).
Samen verder (Emmeloord, 1972).
Samenwerking op akkerbouwbedrijven; een onderzoek naar een samenwerkingsvorm in de N.O.P. (ILR, 1971).
Onderzoek naar mogelijkheden van samenwerking van het gemengde bedrijf (Goes, 1968).

Men kan zich dan ook afvragen waarom er zo weinig intensieve samenwerkingsvormen voorkomen ondanks de voordelen die men daar blijkens studies van mag verwachten. De opdrachtgevers van het onderhavige onderzoek, te weten de Provinciale Raden voor de Bedrijfsontwikkeling in de landbouw voor Zuid-Holland, Noord-Holland en Overijssel stelden deze vraag dan ook centraal. De indruk bestond dat naast juridische en fiscale problemen in verband met de te kiezen rechtsvorm, vooral de menselijke kant een rol speelde in het al of niet tot stand komen van samenwerkingsvormen. In een onderzoek hiernaar zou men zich dan ook vooral moeten richten op de menselijke achtergronden.

Met de opdrachtgevers werd overeengekomen dat eerst de voorkomende gevallen van intensieve, horizontale samenwerking in de landbouw zouden worden geïnventariseerd. Hierbij zou globale informatie worden verzameld over enkele uiterlijke kenmerken van de geïnventariseerde samenwerkingsvormen. Op basis van de resultaten van de inventarisatie zou dan nader worden gezien of een onderzoek zou worden uitgevoerd naar de weerstanden tegen intensieve samenwerking. Dit verslag bevat de resultaten van de inventarisatie.

§ 2. Opzet en uitvoering van het onderzoek

Omdat juist de verdergaande samenwerkingsvormen van invloed kunnen zijn op de toekomstige structuur van de agrarische bedrijfstak, richt dit onderzoek zich op de intensieve, horizontale samenwerking tussen individuele landbouwbedrijven.

Met het oog hierop werden uitsluitend samenwerkingen geïnventariseerd tussen bedrijfshoofden van landbouwbedrijven (exclusief tuinbouw) die zich in dezelfde fase van de produktiekolom en zich aan een en dezelfde zijde van de markt bevinden (individueel, horizontaal). Bij samenwerking tussen, bijvoorbeeld, een akkerbouwbedrijf en een loonwerker, is dit (als regel) niet het geval. Overigens is het moeilijk in dit opzicht nauwkeurige grenzen te trekken.

De beperking "intensief" houdt in, dat:

- de samenwerking zijn weerslag heeft op de bedrijfsvoering van de afzonderlijke bedrijven. Er wordt een stuk beslissingsbevoegdheid overgedragen of gedeeld;
- de samenwerking systematisch is en op continuïteit is ingesteld;
- de samenwerking gebaseerd is op een expliciete, mondelinge of schriftelijke overeenkomst.

De inventarisatiegegevens zijn verstrekt door de bedrijfsvoorlichters van de Provinciale Directies van de Dienst voor de Bedrijfsontwikkeling. Aan hen zijn geprecodeerde vragenlijsten voorgelegd, die zonder bedrijfsbezoek konden worden ingevuld. Het onderzoek betrof: het aantal combinaties, de kenmerken van de bedrijfshoofden, de omvang en aard van de samenwerkende bedrijven alsmede de produktietakken en produktiemiddelen waarop de samenwerking betrekking heeft. De inventarisatie is medio 1973 uitgevoerd.

Aangenomen mag worden dat het onderzoek een goed beeld geeft van de mate waarin intensieve samenwerking in de Nederlandse landbouw voorkomt.

Bij de inventarisatie van de bedrijfscombinaties is een onderscheid gemaakt tussen deelcombinaties en volledige combinaties. In het laatste geval worden alle werkzaamheden gezamenlijk uitgevoerd.

Bij de inventarisatie is, behalve aan de bestaande bedrijfscombinaties, ook nog aandacht besteed aan:

- geplande bedrijfscombinaties
- beëindigde bedrijfscombinaties
- mislukte plannen voor een bedrijfscombinatie.

Vanwege het kleine aantal geïnventariseerde gevallen is in dit rapport slechts summier ingegaan op de geplande en beëindigde bedrijfscombinaties (resp. 35 en 19 gevallen). De mislukte plannen zijn om dezelfde redenen (9 gevallen) geheel buiten beschouwing gelaten.

HOOFDSTUK II

Aantal samenwerkende bedrijven en bedrijfscombinaties en hun kenmerken

§ 1. Aantal en juridische vorm van de combinaties

Aantal combinaties

Volgens inventarisatie waren er medio 1973 in totaal 242 bedrijfscombinaties, nl. 125 deelcombinaties (hierbij wordt slechts een deel van de werkzaamheden gezamenlijk uitgevoerd) en 117 volledige combinaties (hierbij worden alle werkzaamheden gezamenlijk uitgevoerd).

Hoewel samenwerken tussen landbouwbedrijven veelvuldig voorkomt, blijkt dus dat intensieve samenwerking een slechts weinig voorkomend verschijnsel is.

De geografische spreiding van de combinaties geeft belangrijke regionale verschillen te zien. Deelcombinaties komen vooral voor in gebieden met veel akkerbouw, zoals de Noordoostpolder, het Zuidwesten, Groningen alsmede in Drenthe. Volledige combinaties worden vooral aangetroffen op de zandgronden, met name in Noord-Brabant, Drenthe en in mindere mate in Overijssel, Gelderland en Groningen (zie bijlage 1).

Tabel 2. Aantal combinaties en hierin samenwerkende bedrijven en bedrijfshoofden

	Combinaties	Bedrijven	Bedrijfshoofden
Deelcombinaties	125	325	360
Volledige combinaties	117	264	295
Alle combinaties	242	589	655

Aantal deelnemende bedrijven en bedrijfshoofden per combinatie

Het aantal samenwerkende bedrijfshoofden is, zoals uit tabel 2 blijkt, groter dan het aantal bedrijven, doordat er op sommige bedrijven meer dan één bedrijfshoofd aanwezig is (veelal bedrijven met een meewerkende (schoon)zoon).

Per combinatie is zowel het aantal samenwerkende bedrijven (gemiddeld 2,4) als het aantal bedrijfshoofden (gemiddeld 2,7) gering. Bijna 60% van de combinaties bestond uit twee deelnemers. In feite ligt dit kleine aantal deelnemers per combinatie min of meer voor de hand. Een ingrijpende samenwerking is met veel deelnemers moeilijker te organiseren en in stand te houden dan met weinig deelnemers.

Als de kring waarbinnen de beslissingen worden genomen klein is, zal ook de "eigen" identiteit van de deelnemers beter bewaard blijven.

Juridische vorm

Zoals uit tabel 3 blijkt overheerst bij de deelcombinaties de contractvorm en bij de volledige combinaties de maatschap.

Tabel 3. Aantal deel- en volledige combinaties verdeeld naar juridische vorm van samenwerking

	Maat- schap	Vennootschap onder firma	Contract	Overig	Alle vormen
Deelcombinaties	17	2	98	8	125
Volledige combinaties	83	27	-	7	117
Alle combinaties	100	29	98	15	242

De lossere juridische binding van het contract komt dus bij de deelcombinaties vaker voor dan bij de volledige combinaties, die vrijwel steeds de maatschapsvorm of die van de vennootschap onder firma bezitten.

Andere juridische vormen, zoals de besloten vennootschap en de coöperatieve vereniging werden slechts in enkele gevallen aangetroffen. In hoeverre bij de contracten sprake was van schriftelijke of mondelinge overeenkomsten, kon in het kader van dit onderzoek niet worden vastgesteld.

§ 2. Bedrijfstype en bedrijfsoppervlakte

Bedrijfstype

Per bedrijfstype zijn er grote verschillen in de verhouding tussen het aantal bedrijven die in deelcombinaties samenwerken en het aantal in volledige combinaties samenwerkende bedrijven.

Tabel 4. Aantal samenwerkende bedrijven verdeeld naar bedrijfstype

	Aantal bedrijven	Bedrijfstype (%)		
		weide	akkerbouw	gemengd
Deelcombinaties	325	8	69	23
Volledige combinaties	264	35	26	39
Alle combinaties	589	20	49	31
Nederland 1973 1)	113 300	60	12	28

1) Landbouw-Economisch Bericht 1974.

Uit tabel 4 blijkt dat deelcombinaties relatief veel voorkomen bij akkerbouwbedrijven. Volledige combinaties komen relatief veel voor bij gemengde en weidebedrijven.

In ca. 80% van de combinaties werken bedrijven samen die tot hetzelfde bedrijfstype behoren (zie bijlage 1). Wat het bedrijfstype betreft kan dus van een grote gelijkgerichtheid tussen de samenwerkende bedrijven worden gesproken.

Bedrijfsoppervlakte

De bedrijven in een bedrijfscombinatie behoren over het algemeen tot de grotere bedrijven. De gemiddelde oppervlakte van de samenwerkende bedrijven is ruim twee derde groter dan van niet-samenwerkende bedrijven van hetzelfde type. Zo is slechts 15% van de samenwerkende bedrijven kleiner dan 15 ha; van de niet-samenwerkende bedrijven is dit 56%. Daarbij moet echter het verschil in bedrijfstype tussen de samenwerkende en de niet-samenwerkende bedrijven in aanmerking genomen worden.

De bedrijven in een deelcombinatie zijn gemiddeld groter dan die in een volledige combinatie (tabel 5). Dit verschil wordt veroorzaakt doordat deelcombinaties voor een groot deel betrekking hebben op akkerbouwbedrijven die gemiddeld groter zijn dan weide- en gemengde bedrijven.

Tabel 5. Procentuele verdeling van het aantal bedrijven naar oppervlakte (per bedrijfstype)

	Bedrijfsoppervlakte in ha	Oppervlakteklasse (in ha)			
		< 15	15- < 30	30- < 50	> 50
Deelcombinaties	40	10	28	38	24
Volledige combinaties	34	21	42	20	17
Alle combinaties	37	15	34	30	21
Nederland 1)	16	56	32	9	3
Combinaties van					
Weidebedrijven	26	24	57	18	1
Nederland	16	54	38	7	1
Akkerbouwbedrijven	48	2	20	42	36
Nederland	30	26	30	29	15
Gemengde bedrijven	28	29	43	18	10
Nederland	11	75	19	5	1

1) Zie: Landbouw Economisch Bericht 1974.

De bedrijven in een combinatie verschillen weinig wat betreft bedrijfsoppervlakte. Ruim de helft van de intensieve samenwerkingen bestaat uit bedrijven die onderling ten hoogste 5 ha in oppervlakte verschillen, terwijl bij ca. driekwart van de bedrijven in een combinatie het verschil in oppervlakte hoogstens 15 ha bedraagt. Niet alleen t.a.v. het bedrijfstype maar ook met betrekking tot de bedrijfsgrootte is er dus een grote mate van gelijkgerichtheid tussen de samenwerkende bedrijven.

Daar de samenwerkende bedrijven reeds tot de grotere bedrijven behoren is - gezien naar type - de totale oppervlakte per combinatie gemiddeld een veelvoud van de gemiddelde oppervlakte van de niet-samenwerkende bedrijven. De spreiding m.b.t. de totale oppervlakte van de combinaties is echter aanzienlijk (tabel 6).

Tabel 6. Procentuele verdeling van het aantal combinaties naar oppervlakte

	Opp./ comb.	Combinaties (in ha)					
		< 30	30-50	50-100	100-150	150-200	> 200
Deelcombinaties	103	7	10	39	24	10	10
Volledige combinaties	76	7	21	50	13	5	4
<u>Alle combinaties</u>	<u>90</u>	<u>7</u>	<u>15</u>	<u>44</u>	<u>19</u>	<u>8</u>	<u>7</u>
Combinaties van							
Weidebedrijven	67	2	27	69	2	-	-
Akkerbouwbedr.	145	1	2	36	37	14	9
Gemengde bedr.	92	18	25	45	2	7	2

Tabel 6 geeft de omvang van de bedrijfseenheden aan die mogelijk zijn indien de samenwerking betrekking heeft op grondgebondenproductietakken. In het vervolg zal blijken dat dit vrijwel altijd het geval is. De schaalvoordelen die hierdoor ontstaan, kunnen des te beter gerealiseerd worden, naarmate de samenwerking meer produktietakken omvat. Uit het vervolg zal eveneens blijken dat de bedrijfscombinaties over het algemeen breed zijn opgezet.

§ 3. Arbeidsbezetting en arbeidsbezettingstype

Arbeidsbezetting

Op de bedrijven die in een combinatie samenwerken zijn gemiddeld 1,49 manlijke arbeidskrachten werkzaam. Dit is 15 à 20% minder dan op vergelijkbare niet-(intensieve)samenwerkende bedrijven (tabel 7).

Vergelijkt men de arbeidsbezetting per combinatie met die op, qua oppervlakte en type vergelijkbare bedrijven, dan blijkt dat er gemiddeld geen verschil in arbeidsbezetting is. Dit geldt ook voor de afzonderlijke bedrijfstypen (tabel 8).

Tabel 7. Procentuele verdeling van het aantal in combinatie werkende bedrijven naar aantal vaste arbeidskrachten

	Gem. vgl. bedrijven	Gem. samenw. bedrijven	Perc. bedrijven met vaste arbeidskrachten			
			1	2	> 3	geen
Deelcombinaties	-	1,59	47	41	9	3
Volledige combinaties 1)	-	1,37	48	36	16	-
Alle combinaties	1,80	1,49	47	39	12	2
Weidebedrijven	1,74	1,23	65	30	5	-
Akkerbouwbedr.	2,20	1,67	37	47	15	1
Gemengde bedr.	1,96	1,35	53	36	11	-

1) Voordat de volledige combinatie een feit was.

Tabel 8. Procentuele verdeling van het aantal combinaties naar aantal vaste arbeidskrachten

	Gem. aant. arbeidskr.	Vgl. be- drijven	Perc. combinaties met vaste arbeidskrachten				
			2	3	4	5	> 6
Deelcombinaties	4,09	-	23	29	24	11	13
Volledige combinaties	3,06	-	47	29	11	4	9
Alle combinaties	3,33	3,33	34	28	18	8	12
Combinaties van							
Weidebedrijven	2,77	2,82	52	25	17	2	2
Akkerbouwbedr.	3,79	3,60	17	25	26	14	18
Gemengde bedr.	2,99	3,29	49	38	4	2	7

Uit modelstudies blijkt dat voor akkerbouwbedrijven van 160-180 ha met een arbeidsbezetting van 5-6 arbeidskrachten een volledige eigen mechanisatie economisch verantwoord is. Voor akkerbouwbedrijven van ca. 80 ha met 3 man is een volledige eigen mechanisatie economisch niet haalbaar en moet voor een aantal werkzaamheden de hulp van de loonwerker worden ingeroepen. Op grond van de beschikbare gegevens kan worden vastgesteld dat voor vele akkerbouwcombinaties een hoge graad van eigen mechanisatie mogelijk is, maar dat waarschijnlijk met name op de kleinere akkerbouwcombinaties in een aantal gevallen de diensten van een loonwerker niet kunnen worden gemist.

In de melkveehouderij moet men bij een moderne en rationele bedrijfsvoering thans denken aan een eenheid van ten minste ca. 25 ha met + 40 melkkoeien per arbeidskracht. De meeste combinaties van weiden en gemengde bedrijven zijn groter dan 50 ha, terwijl de arbeidsbezetting veelal bestaat uit 2 of 3 arbeidskrachten.

Arbeidsbezettingstype

Hoewel de bedrijven die samenwerken in een deelcombinatie over het algemeen tot de grotere bedrijven behoren, is toch het aantal z.g. eenmansbedrijven tamelijk groot. Bijna de helft (47%) van het aantal bedrijven dat bij een deelcombinatie is betrokken zijn eenmansbedrijven, 35% heeft een of meer vreemde arbeidskrachten; op 10% werkt de zoon op het bedrijf mee en op 8% van de bedrijven werken andere familieleden op het bedrijf mee.

Het aantal bedrijven met vreemde arbeidskrachten benadert het aantal, dat op grond van bedrijfstype en oppervlakte verwacht mag worden.

Het aantal meewerkende zoons is relatief klein. Dit is enerzijds een gevolg van het feit dat de bedrijfshoofden van samenwerkende bedrijven nog jong zijn, terwijl anderzijds verscheidene oudere bedrijfshoofden met een zoon veelal met laatstgenoemde een maatschap zijn aangegaan of met een zoon, die zelf een bedrijf heeft, samenwerken.

De deelcombinaties bestaan voor 33% uitsluitend uit eenmansbedrijven, voor 30% uit eenmansbedrijven tezamen met bedrijven met twee of meer arbeidskrachten en voor 37% uitsluitend uit bedrijven met twee of meer arbeidskrachten.

Bij de volledige combinaties is een typering naar arbeidsbezetting in termen van eenmansbedrijven etc. niet zinvol omdat daar alle arbeid in gemeenschappelijke dienst is van de combinatie. De indruk bestaat echter dat het arbeidsbezettingstype van de oorspronkelijke bedrijven die in een volledige combinatie samenwerken, in grote mate overeenstemt met die van de deelcombinaties. Dit is op zich niet verwonderlijk daar de arbeidsbezetting per bedrijf klein is op beide typen van bedrijfscombinatie.

§ 4. Bestaansduur van de combinatie

Bedrijfscombinaties zijn van vrij recente datum; ruim twee derde van de samenwerkingen bestond medio 1973 korter dan 5 jaar. Er bestaat echter een aanzienlijk verschil in de duur van de samenwerking tussen deelcombinaties en volledige combinaties. Deze laatsten zijn van meer recente datum. Zo bestond 40% van de volledige combinaties zelfs korter dan twee jaar.

Van de akkerbouwcombinaties, die zoals in paragraaf 2 van dit hoofdstuk bleek, in meerderheid tot de deelcombinaties behoren, was 45% 5 jaar of ouder, terwijl slechts 16% korter dan twee jaar bestond (tabel 9). Er zijn in de periode 1971-1973 dus slechts weinig nieuwe bedrijfscombinaties in de akkerbouw tot stand gekomen.

Circa 60% van de in de twee jaren voor de peildatum gevormde combinaties hebben betrekking op gemengde en weidebedrijven. Van het aantal combinaties tussen weide- en gemengde bedrijven is slechts 27% ouder dan 5 jaar. Het gaat bij deze combinaties, die vaak volledige combinaties zijn, om een betrekkelijk recent verschijnsel. Deze nieuwe ontwikkeling,

die, het zij nogmaals gezegd, van bescheiden omvang is, is wellicht gestimuleerd door de schaalvergroting en modernisering in de melkveehouderij.

Tabel 9. Procentuele verdeling van het aantal combinaties naar duur van de samenwerking

	Perc. combinaties (in 1973) met een leeftijd van			Aantal combinaties
	< 2 jaar	2-5 jaar	≥ 5 jaar	
Deelcombinaties	12	41	47	125
Volledige combinaties	40	45	15	117
Alle combinaties	26	42	32	242
Combinaties van				
Weidebedrijven	42	42	16	46
Akkerbouwbedrijven	16	39	45	96
Gemengde bedrijven	33	42	25	55
Overige combinaties	22	49	29	45

§ 5. De ontwikkeling van de produktieomvang en de arbeidsbezetting

Produktieomvang

Het is interessant na te gaan in hoeverre in de loop van de tijd veranderingen zijn opgetreden in de produktieomvang van de bedrijfscombinaties (tabel 10).

Tabel 10. De jaarlijkse toeneming van de bedrijfsoppervlakte, de bedrijfsomvang en aantal arbeidskrachten per bedrijf (1970-1973)

	Intensieve samenwerking	Nederland
Bedrijfsoppervlakte	+ 3 %	+ 2 %
SBE/bedrijf	+ 8,6%	+ 5,4%
SBE/arbeidskracht	+ 11 %	+ 6,7%
Arbeidskrachten/bedrijf	1/2 2 %	1/2 0,6%

Opgemerkt moet worden dat circa een kwart van de bedrijfscombinaties medio 1973 nog geen twee jaar bestond. Hiervan zijn waarschijnlijk een groot aantal geëntameerd om een ligboxenstal op te zetten, waarna de produktieomvang op deze bedrijven meestal sterk toeneemt. De snellere groei van het aantal sbe op samenwerkende bedrijven is daarom vooral aan deze ontwikkeling toe te schrijven.

Arbeidsbezetting

Uit tabel 10 blijkt tevens dat in de periode 1970-1973 het aantal arbeidskrachten per bedrijf op de samenwerkende bedrijven sneller is afgenomen dan op de niet-samenwerkende bedrijven.

Er is eveneens nagegaan hoeveel de arbeidsbezetting is afgenomen sinds de oprichting van de combinatie, tot medio 1973. Het bleek dat vooral bij de combinaties met meer dan 2 bedrijven de arbeidsbezetting vrij sterk was gedaald; in enkele gevallen zelfs tot de helft.

HOOFDSTUK III

Enige kenmerken van de samenwerkende bedrijfshoofden

§ 1. De leeftijd van de bedrijfshoofden

Ruim de helft van de bedrijfshoofden in intensieve samenwerkingsverbanden is jonger dan 40 jaar (tabel 11). Landelijk is van alle landbouwers circa een kwart jonger dan 40 jaar.

Tabel 11. Procentuele verdeling van het aantal samenwerkende bedrijfshoofden naar leeftijdsklasse

	Aantal bedrijfshoofden	Leeftijd		
		<40 jaar	40 - <50 jaar	≥ 50 jaar
Deelcombinatie	360	44	38	18
Volledige combinatie	295	59	26	15
Alle combinaties	655	51	32	17
Nederland 1971 1)	150 031	26	28	46

1) Hoofdberoep landbouwer, zie Landbouwcijfers 1974.

De samenwerkende bedrijfshoofden zijn dus over het algemeen jonger dan hun niet-samenwerkende collega's. Hierbij moet men bedenken dat de meeste combinaties reeds enkele jaren bestaan, zodat bij de vorming van de combinaties het accent in nog sterkere mate bij de jongeren ligt.

Uit tabel 11 komt eveneens naar voren dat 59% van de bedrijfshoofden op volledige combinaties (vooral combinaties van weide- en gemengde bedrijven) jonger dan 40 jaar is, tegenover 44% van de bedrijfshoofden op deelcombinaties (vooral akkerbouwcombinaties). Dit verschil wordt mede veroorzaakt door het feit dat de akkerbouwcombinaties als regel van oudere datum zijn dan de volledige combinaties. In het algemeen kan gesteld worden dat bij de vorming van een combinatie in overwegende mate jonge bedrijfshoofden zijn betrokken.

Leeftijdverschillen tussen de partners 1)

Tabel 12. Procentuele verdeling van het aantal combinaties naar verschillen in leeftijdsklasse van de partners

Combinatie	In zelfde leeftijdsgroep			In verschillende leeftijdsgroepen				Aantal combinaties
	(1)	(2)	(3)					
	<40	40- <50	≥50 j.	(1)+(2)	(1)+(3)	(2)+(3)	(1)+(2)+(3)	
Deelcomb.	22	20	2	25	11	7	13	125
Volledige combinatie	37	11	2	24	17	3	6	117
Alle comb.	29	15	2	25	14	5	10	242

Op 46% van de combinaties behoren de deelnemers tot dezelfde leeftijdsklasse, terwijl op 30% van de combinaties er één leeftijdsklasse verschil bestaat tussen de deelnemers. Ook met betrekking tot de leeftijd van de partners is er dus een zekere mate van gelijkgerichtheid.

Combinaties waarbij alle bedrijfshoofden ouder zijn dan 50 jaar, komen vrijwel niet voor. Wel zijn er combinaties waar oudere bedrijfshoofden vooral samenwerken met bedrijfshoofden beneden de 40 jaar.

§ 2. Relaties tussen de partners

Bij 68% van de combinaties zijn de partners familie van elkaar (tabel 13).

Tabel 13. Procentuele verdeling van het aantal combinaties naar aard van familierelaties tussen deelnemers

Relatie	Alle comb.	Deel-comb.	Voll. comb.	Weide	Akker-bouw	Ge-mengd	Ove-rige
Geen fam.relatie	32	44	19	25	46	20	25
1 vader/zoon	5	3	6	7	3	5	4
2 broer/zwager	33	24	44	50	16	48	32
3 ander fam.lid	6	4	9	2	8	4	11
4 1 + 2	3	2	3	4	2	4	2
5 comb. met 1	7	6	7	6	8	6	4
6 comb. met 2	7	8	7	2	9	7	13
7 overige comb.	7	9	5	4	8	6	9
Alle relaties (absoluut)	242	125	117	46	96	55	45

1) Bij het onderzoek is niet naar de leeftijd van de samenwerkende personen gevraagd maar alleen tot welke leeftijdsgroep zij behoren.

In 81% van de volledige combinaties komen familiebanden voor, tegen 56% van de deelcombinaties. Zoals op grond hiervan te verwachten is, bestaan er vooral familierelaties tussen partners van combinaties van welde- en gemengde bedrijven (ruim driekwart), maar op 54% van de akkerbouwcombinaties komen toch nog familiebanden voor.

Familierelaties blijken dus een belangrijke rol te spelen bij de vorming van een bedrijfscombinatie. Er is slechts in 68% van de combinaties één type relatie tussen de deelnemers. Van het totaal aantal combinaties wordt 43% gevormd door broers/zwagers, terwijl in resp. 15 en 13% van de combinaties sprake is van vader/zoon- dan wel van andere familierelaties. Een belangrijk deel van de combinaties tussen bedrijfshoofden van verschillende generaties betreft samenwerking tussen vader en zoon. Ten overvloede zij er op gewezen dat het hier gaat om samenwerking tussen bedrijven en niet om een meerhoofdige bedrijfsleiding op een afzonderlijk bedrijf.

Burenrelaties

In 48% van de combinaties blijken de partners burenen te zijn. Bij de deelcombinaties en de volledige combinaties komen burenenrelaties in vrijwel dezelfde mate voor terwijl ook tussen de verschillende bedrijfstypen geen duidelijk verschil in het voorkomen van burenenrelaties aangetoond kon worden. Combinaties waarin burenen deelnemen komen minder vaak voor dan combinaties waarin familieleden participeren. Het elkaar als familie goed kennen weegt bij de beslissing om te gaan samenwerken wellicht zwaarder dan het zakelijk voordeel burenen te zijn.

Combinaties waarin de partners geen burenen zijn kan voor de vorming van afgeronde bedrijfseenheden moeilijkheden opleveren. Kan echter tussen de samenwerkende bedrijven een functionele taakverdeling tot stand worden gebracht, dan is het geen burenen zijn (transport) minder bezwaarlijk. In dit verband valt in de melkveehouderij aan een samenwerking te denken waarbij op het ene bedrijf een eenheid melkvee wordt gehouden, terwijl het andere bedrijf de ruwvoederwinning en de opfok van de kalveren voor zijn rekening neemt.

§ 3. Continuïteit van de combinaties

Wat de continuïteit van de bedrijfscombinatie betreft is een belangrijke vraag wat er met de combinatie gebeurt als één van de partners zijn beroep beëindigt. Gezien de in het algemeen jonge leeftijd van de bedrijfshoofden zal echter bij de meeste combinaties beroepsbeëindiging van een of meer van de partners niet actueel zijn.

Op slechts 31% van de combinaties is een of meer van de deelnemers 50 jaar of ouder. Van dit aantal combinaties met een oudere deelnemer, werkt op 18% een vader samen met zijn zoon(s) die een eigen bedrijf heeft (hebben), en soms nog met andere partners. In deze gevallen zal - na beroepsbeëindiging van de vader - de continuïteit van de combinatie waarschijnlijk wel gewaarborgd zijn. Op 34% van deze combinaties werkt op één van de deelnemende bedrijven de vader en de zoon in een

maatschap. Ook in deze gevallen is de kans groot dat de samenwerking wordt voortgezet als de vader uit de combinatie treedt. Op 21% van deze combinaties met een oudere partner is een opvolger aanwezig. Over de kans op voortzetting van deze combinaties na uittreding van het oudste bedrijfshoofd valt weinig te zeggen, te meer daar het hier combinaties betreft die uit een relatief groot aantal deelnemers bestaan. Wel mag men verwachten dat de kans op voortzetting groter is wanneer het een volledige combinatie betreft, dan wanneer het gaat om een deelcombinatie.

Tenslotte is op 27% van de combinaties met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder geen opvolger aanwezig. Daar het hier vrijwel allemaal deelcombinaties betreft, lijkt de kans dat de samenwerking als eenheid wordt voortgezet, gering bij beroepsbeëindiging van één van de partners.

Geconcludeerd kan dus worden dat het opvolgingsvraagstuk vooralsnog bij slechts een beperkt aantal bedrijfscombinaties speelt en dat in de meeste gevallen mag worden verwacht dat na beroepsbeëindiging van de oudste partner de combinatie als eenheid zal blijven bestaan.

HOOFDSTUK IV

De in de combinatie ingebrachte produktietakken en produktiemiddelen

§ 1. Aantal en aard van de bij de samenwerking betrokken produktietakken

Aantal produktietakken

Er is bij alle bedrijfscombinaties nagegaan ten aanzien van welke voorkomende produktietakken de werkzaamheden geheel of gedeeltelijk gezamenlijk worden uitgevoerd. Bij de volledige combinaties wordt uiteraard bij alle voorkomende werkzaamheden van alle produktietakken samengewerkt. Deze combinaties omvatten gemiddeld 5,3 produktietakken (tabel 14).

De deelcombinaties omvatten gemiddeld 5,3 produktietakken; bij gemiddeld 4 produktietakken worden de werkzaamheden gezamenlijk uitgevoerd. Op 56% van de deelcombinaties wordt t.a.v. alle op de bedrijven voorkomende produktietakken samengewerkt. In slechts 8% van de gevallen beperkt de samenwerking zich tot één produktietak. Bij de overige combinaties (36%) wordt t.a.v. twee of meer, maar niet alle, produktietakken samengewerkt.

Uit het onderzoek blijkt dat vooral grondgebonden produktietakken deel uitmaken van samenwerkingen. Uit tabel 14 blijkt duidelijk dat de deelcombinaties vooral betrekking hebben op de akkerbouw, en de volledige combinaties meer voorkomen in de melkveehouderij. Dat bij de volledige combinaties de intensieve veehouderij een niet onbelangrijke rol speelt moet mede gezien worden in het licht van de verspreiding van deze combinaties over de provincies.

Uit het onderzoek blijkt dat de samenwerking gewoonlijk betrekking heeft op een bepaalde reeks produktietakken, zoals b.v. granen, aardappelen en suikerbieten of grasland (ruwvoederwinning), jongvee en melkvee.

Indien op een van de bedrijven van een deelcombinatie akkerbouwgewassen voorkomen dan maken deze vrijwel altijd deel uit van de samenwerking.

Het melkvee blijft in de helft van het aantal deelcombinaties buiten de samenwerking. Ten dele hangt dit samen met het feit dat een aantal deelcombinaties (11) gevormd worden door bedrijven van verschillende typen. In al deze gevallen maken akkerbouwbedrijven deel uit van de combinatie. Het is evenwel opmerkelijk dat bij de deelcombinaties van uitsluitend weidebedrijven in 6 van de gevallen het melkvee buiten de samenwerking blijft. Bij de deelcombinaties van gemengde bedrijven met melkvee is dit bij slechts 3 van de 18 het geval.

Wanneer bij combinaties van uitsluitend weide- of gemengde bedrijven het melkvee buiten de samenwerking blijft dan wordt vooral samengewerkt met betrekking tot het grasland. Dit betekent waarschijnlijk een gezamenlijke ruwvoederwinning. Uit het voorgaande blijkt dat de combinaties tussen gemengde bedrijven als regel breder zijn opgezet dan combinaties van uitsluitend weidebedrijven.

Op de helft van het aantal deelcombinaties waar melkvee op één van de bedrijven voorkomt, maakt deze produktietak wel deel uit van de samenwerking. Dat dan toch geen sprake is van een volledige combinatie houdt nogal eens verband met het voorkomen van een tak van intensieve veehouderij - veelal de varkenshouderij - die men dan buiten de samenwerking heeft gehouden.

Tabel 14. Totaalaantal produktietakken in de combinaties en het aantal in de samenwerking betrokken produktietakken

Produktietak 1)	Deelcombinatie		(2) in % van (1)	Volledige combinatie Aantal prod. takken
	Aantal produktietakken			
	(1)	(2)		
	op de combina- tie aanwezig	in de samen- werking		
Grasland	53	33	62	97
Jongvee	43	24	56	94
Melkvee	44	22	50	93
Intensieve veehou- derij 2)	48	13	27	64
Granen	97	87	90	55
Aardappelen	97	93	96	53
Suikerbieten	97	88	91	49
Handelsgewassen	70	61	87	39
Voedergewassen	36	32	87	60
Tuinbouw (excl. fruit)	21	16	76	14
Totaalaantal pro- duktietakken	606	469	77	618
Aantal combinaties		125		117

- 1) Fruit, mestvee en schapen niet opgenomen wegens geringe aantallen.
- 2) Mestkalveren, varkens en/of pluimvee, deze zijn beschouwd als afzonderlijke produktietakken.

De overgang van deelcombinaties naar volledige combinaties is dus geleidelijk. Aan de ene kant worden deelcombinaties aangetroffen die slechts één activiteit "samen doen". Anderzijds zijn er deelcombinaties die door het verdwijnen van een produktietak een volledige combinatie

worden, zonder dat er met betrekking tot de samenwerking als zodanig iets verandert.

§ 2. De in de samenwerking ingebrachte produktie-middelen

Daar bij de volledige combinaties de samenwerking, per definitie, op alle aanwezige produktiemiddelen betrekking heeft, zal deze paragraaf uitsluitend betrekking hebben op de deelcombinaties.

Indien een samenwerking bijvoorbeeld werktuigen omvat, dan behoeft dit echter nog niet te betekenen dat alle werktuigen gezamenlijk worden gebruikt. Hetzelfde geldt voor de andere produktiemiddelen. In deelcombinaties betreft de samenwerking veelal de volgende drie combinaties van produktiemiddelen:

samenwerking t.a.v. alle produktiemiddelen (34% v/h aantal deelcomb.)

samenwerking t.a.v. arbeid, werktuigen en gebouwen (24% v/h aantal deelcomb.)

samenwerking t.a.v. arbeid en werktuigen (30% v/h aantal deelcomb.)

Tabel 15. Procentuele verdeling van het aantal deelcombinaties naar inbreng van de produktiemiddelen

Combinaties van:	Alle prod. midd.	Arbeid, werkt., gebouwen	Arbeid, werktuigen	Overige combinaties	Alle combinaties
uitsluitend weidebedrijven of uitsluitend gemengde bedrijven					
wel melkvee in samenwerking	13			5	18
geen melkvee in samenwerking	2 1)	4 2)	5	1	12
uitsluitend akkerbouwbedrijven of akkerbouwbedrijven en gemengde bedrijven	28	24	30	6 3)	88
overige bedrijfscombinaties	-	2	1	4	7
Alle bedrijfscombinaties	43	30	36	16	125
Percentage	34	24	30	12	100

1) Op 1 geen melkvee aanwezig.

2) Waarvan op twee combinaties geen melkvee aanwezig.

3) Het betreft hier bijzondere combinaties waarbij arbeid geen deel uitmaakt van de samenwerking.

Afhankelijk van de functie die de grond en gebouwen in de deelcombinatie vervullen, zullen bij de akkerbouwbedrijven de verschillen tussen de drie onderscheiden typen samenwerkingen kleiner of groter zijn. Indien b.v. een gebouw slechts dient als werktuigenberging dan is dat van weinig betekenis voor de intensiteit van de samenwerking. Des te meer is dat echter het geval wanneer in een gebouw produkten worden bewaard en/of gesorteerd. Nadere gegevens hierover zijn echter niet verzameld.

Opvallend is overigens dat ondanks de samenwerking er op een beperkt aantal akkerbouwcombinaties contracten met loonwerkers voorkomen (zie ook hoofdstuk II § 3).

Indien op combinaties van weide- en gemengde bedrijven melkvee in de samenwerking is opgenomen dan heeft deze steeds op tenminste arbeid, werktuigen en gebouwen betrekking. Veelal maakt echter ook grond deel uit van de samenwerking.

In 120 van de 125 combinaties wordt arbeid uitgewisseld, terwijl in 122 combinaties werktuigen gemeenschappelijk worden gebruikt. Hieruit blijkt dat verbetering van de arbeidsorganisatie en kostenverlaging belangrijke aspecten zijn van de samenwerking.

§ 3. De wijze van inbreng van de produktiemiddelen in de samenwerking (eigendom/gebruik)

Wat de inbreng van de verschillende produktiemiddelen in de samenwerking betreft, kan een globaal onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds een inbreng in eigendom en gebruik en anderzijds een inbreng van uitsluitend gebruik. Over de wijze van financiering en over de verdeling van kosten en opbrengsten zijn echter geen gegevens verzameld.

Deelcombinaties

Er blijken grote verschillen te bestaan in de manier waarop de produktiemiddelen in de samenwerkingen zijn ingebracht. Deze verschillen houden voor een deel verband met de aard van de produktiemiddelen.

Zoals reeds gezegd, maken arbeid en werktuigen vrijwel steeds deel uit van de samenwerking. Bij de arbeid gebeurt dit als regel in de vorm van uitwisseling; in slechts enkele gevallen is er sprake van arbeidskrachten in dienst van de bedrijfscombinatie.

Bij werktuigen komt gemeenschappelijk eigendom het meest voor. Daarnaast zijn er combinaties waar werktuigen alleen gemeenschappelijk worden gebruikt en combinaties waar naast werktuigen die gemeenschappelijk worden gebruikt ook werktuigen zijn die gemeenschappelijk eigendom zijn.

Op 13% van de combinaties (meest van akkerbouwbedrijven) worden niet alle werktuigen gezamenlijk gebruikt. Welke machines buiten de combinatie gehouden zijn, kon niet worden nagegaan.

Indien melkvee deel uitmaakt van de samenwerking dan betrof dit meestal gemeenschappelijk eigendom en in beperkte mate alleen gemeenschappelijk gebruik. Combinaties hiervan komen niet voor.

Tabel 16. Procentuele verdeling van het aantal deelcombinaties naar wijze van inbreng der produktiemiddelen

Inbreng	Grond	Gebouwen	Werktuigen	Arbeid	Melkvee
1 gemeenschappelijk eigendom of gemeensch. pacht	2	4	49	-	11
2 gemeenschappelijke exploitatie	19	43	17	-	5
3 uitwisseling	7	-	-	89	-
4 geen samenwerking	57	41	1	4 1)	16
5 1 + 2	4	4	21	-	-
6 1 + 4	8	3	11	-	-
7 2 + 4	3	2	-	-	-
8 overige combinaties van gebruik	-	3	1	7	-
9 niet aanwezig of onbekend	-	-	-	-	68
Alle gebruik	100	100	100	100	100

- 1) Er is in feite wel samenwerking m.b.t. arbeid, zonder dat er echter sprake is van uitwisseling van arbeid.

Uit tabel 16 blijkt dat grond vaker buiten de samenwerking wordt gehouden dan gebouwen. Vooral bij akkerbouwcombinaties komt het veel voor dat grond buiten de samenwerking blijft.

Indien bij grond en gebouwen wel wordt samengewerkt dan gaat het bij deze produktiemiddelen meestal om uitsluitend gemeenschappelijk gebruik en slechts een enkele keer om gemeenschappelijk eigendom of pacht. Als dit laatste al het geval is dan betreft het meestal nog slechts een deel van de grond of de gebouwen. De gemeenschappelijke eigendom bij gebouwen kan dan bijvoorbeeld betrekking hebben op een voor gemeenschappelijke rekening gebouwde werktuigenberging en/of opslagplaats voor akkerbouwprodukten en/of een ligboxenstal.

Uitwisseling van grond komt voor bij combinaties met zowel melkveehouderij als akkerbouw. Wellicht gaat het hier b.v. om het rouleren van een kunstweide in het produktieplan.

Volledige combinaties

De inbreng van arbeid, werktuigen en, indien aanwezig, de melkveestapel, in volledige combinaties, vertoont een vrij grote overeenkomst met die in deelcombinaties. De werktuigen en de melkveestapel zijn vrijwel steeds in gemeenschappelijk eigendom terwijl de arbeid altijd in dienst is van de bedrijfscombinatie.

Alleen bij grond en gebouwen komen verschillen voor in de wijze van inbreng. Van de volledige combinaties van weide- en gemengde bedrijven heeft resp. 60 en 44% grond in gemeenschappelijk eigendom.

Ten aanzien van gebouwen bedragen deze percentages resp. 73 en 71. In de overige gevallen worden deze produktiemiddelen uitsluitend gemeenschappelijk geëxploiteerd. Combinaties van gemeenschappelijk eigendom (of pacht) en van uitsluitend gemeenschappelijke exploitaties van grond en gebouwen komen vrijwel niet voor. Dat ongeveer driekwart van de volledige combinaties de gebouwen in gemeenschappelijk eigendom heeft, wijst er - evenals bij de deelcombinaties met melkvee - op dat er waarschijnlijk voor gezamenlijke rekening een ligboxenstal is gebouwd. Het onderstreept bovendien de grote betekenis van de gebouwen bij de intensieve samenwerking in de veehouderij.

Van de akkerbouwcombinaties - waar gemeenschappelijk eigendom van grond en gebouwen minder voorkomt dan bij de andere combinaties - heeft driekwart de grond en gebouwen uitsluitend gemeenschappelijk in gebruik, 15% heeft deze produktiemiddelen gemeenschappelijk in eigendom en 10% een combinatie van deze twee vormen. Wellicht moet er bij de laatstgenoemde categorie worden gedacht aan een vergroting van de oppervlakte van de combinatie door gezamenlijke aankoop van grond.

Het verschil in inbreng van grond en gebouwen tussen weide- en gemengde combinaties enerzijds en akkerbouwcombinaties anderzijds houdt mogelijk verband met het feit dat bij laatstgenoemde combinaties de samenwerking gemakkelijker teruggedraaid kan worden dan bij combinaties van weide- en gemengde bedrijven. Wellicht houdt dit mede verband met het feit dat intensieve samenwerking in de melkveehouderij een vergaande integratie zowel noodzakelijk maakt als bevordert.

In het algemeen zij tenslotte nog opgemerkt dat er tal van redenen kunnen zijn om met name de eigendom van de grond niet in de combinatie te brengen. Te denken valt bijvoorbeeld aan waarderingsproblemen. Deze problemen zijn meestal des te groter naarmate de omvang van de inbreng van de partners sterker uiteenloopt.

§ 4. De ontwikkeling naar intensieve samenwerking

Bij het onderzoek is zowel gevraagd naar de situatie voordat de intensieve samenwerking tot stand kwam als naar de ontwikkeling van de combinatie nadien. Opvallend is dat ca. twee derde van de deelcombinaties blijkt te zijn voortgekomen uit reeds bestaande maar minder vergaande vormen van samenwerking. Ook bij volledige combinaties was vaak sprake van enige samenwerking vooraf, zij het iets minder vaak dan bij deelcombinaties.

Gedurende het bestaan van de combinaties blijkt de intensiteit van de samenwerking in het algemeen verder te zijn toegenomen. Bij twee derde van het aantal deelcombinaties is dit het geval. Geleidelijk is men steeds meer werkzaamheden gezamenlijk gaan uitvoeren. Ook bij ca. een kwart van de volledige combinaties kan een nauwere samenwerking worden waargenomen.

Samenvattend mogen wij stellen dat intensieve samenwerking veelal het resultaat is van een geleidelijke groei vanuit een zeer beperkte samenwerking.

De ervaring die men met samenwerken opdoet is veelal beslissend voor een eventuele verdere uitbouw van de samenwerking. De mogelijkheden van een dergelijk groeiproces zijn vooral aanwezig in de akkerbouw. In de melkveehouderij zijn de ontwikkelingsmogelijkheden in dit opzicht veel kleiner. In deze sector heeft samenwerking al gauw een grote invloed op de bedrijfsstructuur. Dit verklaart ten dele waarom bij volledige combinaties, die verhoudingsgewijs meer voorkomen in de melkveehouderij, minder vaak sprake is van een groeiproces in de mate van samenwerking dan bij de deelcombinaties.

HOOFDSTUK V

Geplande en beeindigde bedrijfscombinaties

§ 1. Geplande bedrijfscombinaties

Aantal combinaties

Bij de bedrijfsvoorlichters waren medio 1973 35 gevallen bekend waarbij bedrijfshoofden serieuze plannen hadden om intensief te gaan samenwerken. Het ging hierbij om 81 bedrijven met 89 bedrijfshoofden. Van de 35 potentiële combinaties waren er 9 in Noord-Brabant en 7 in Groningen gepland.

Bedrijfstype

De verdeling van de potentiële combinaties over de diverse bedrijfstypen verschilt aanzienlijk met die van de bestaande intensieve samenwerkingen. Bij de potentiële combinaties is het aandeel van de akkerbouwbedrijven veel kleiner en bij de gemengde bedrijven aanzienlijk groter dan bij de bestaande combinaties. Dit is niet zo verwonderlijk daar onder de bedrijfscombinaties die korter dan twee jaar bestaan ook reeds minder akkerbouwcombinaties en meer veehouderijcombinaties werden aangetroffen dan bij reeds langer bestaande combinaties. Deze ontwikkeling blijkt zich dus bij de potentiële combinaties voort te zetten en een belangrijke groei van het aantal combinaties in de akkerbouw ligt dan ook niet in de lijn der verwachting. Hoewel het aantal combinaties in de melkveehouderij waarschijnlijk wel toe zal nemen, is echter niet te verwachten dat deze toeneming groot zal zijn.

Tabel 17. Procentuele verdeling van het aantal bestaande en potentiële combinaties naar bedrijfstype

	Bedrijfstype			totaal
	melkvee	akkerbouw	gemengd	
Bestaande combinaties 1)	20	49	31	100
Potentiële combinaties	26	26	48	100

1) Deelcombinaties plus volledige combinaties.

Bedrijfsoppervlakte en arbeidsbezetting

De gemiddelde oppervlakte van de bedrijven die plannen hebben een bedrijfscombinatie te vormen is iets kleiner dan van de bedrijven die

reeds samenwerken. De melkvee- en de gemengde bedrijven zijn gemiddeld respectievelijk iets en veel kleiner, terwijl de akkerbouwbedrijven die willen gaan samenwerken aanzienlijk groter zijn dan de bedrijven die reeds deel uitmaken van een bedrijfscombinatie.

Wat betreft de oppervlakte per arbeidskracht is de situatie analoog. Bij de akkerbouwbedrijven is de oppervlakte per man zelfs ca. een derde groter dan bij de bestaande combinaties. Bedacht moet overigens worden dat vooral wat akkerbouw- en weidebedrijven betreft, het om een vrij gering aantal bedrijven gaat. De gegevens met betrekking tot de gemengde bedrijven duiden erop dat nu ook bedrijfshoofden met kleinere bedrijven aan intensieve samenwerking denken. Toch is ook de oppervlakte van deze gemengde bedrijven (gemiddeld 17 ha) altijd nog belangrijk groter dan de gemiddelde oppervlakte van alle gemengde bedrijven (11 ha).

Evenals bij de bestaande combinaties is er bij de toekomstige combinaties weinig onderling verschil in bedrijfsoppervlakte tussen de samenwerkende bedrijven.

Ten aanzien van de arbeidsbezetting is van belang dat niet minder dan 60% van de bedrijven die willen gaan samenwerken tot de eenmansbedrijven behoort. Vooral bij de weide- en gemengde bedrijven kunnen dan ook sociale aspecten, zoals de gebondenheid, mede een rol hebben gespeeld bij de plannen voor samenwerking.

De bedrijfshoofden en hun relaties

De bedrijfshoofden die willen gaan samenwerken zijn over het algemeen iets jonger dan de bedrijfshoofden van de reeds bestaande bedrijfscombinaties. Hierbij moet uiteraard rekening worden gehouden met de bestaansduur van de bedrijfscombinaties. Ook uit dit gegeven blijkt dat het vooral jongeren zijn die intensief (willen) samenwerken.

De familierelaties tussen partners in geplande bedrijfscombinaties vertonen ongeveer hetzelfde beeld als in bestaande combinaties, zij het dat bij de potentiële samenwerkingen, met name bij weide- en gemengde bedrijven, iets meer combinaties tussen "vreemden" voorkomen dan bij bestaande combinaties. Maar gezien het beperkte aantal geplande combinaties kan aan dit verschil geen grote betekenis worden gehecht. Wat de bureau-relaties betreft zijn er geen verschillen tussen geplande en bestaande combinaties.

De produktietakken in de samenwerking

In de geplande bedrijfscombinaties van uitsluitend weide- en gemengde bedrijven zal mogelijk alle melkvee in de samenwerking worden opgenomen. De samenwerking zal vrijwel altijd volledig zijn zodat - indien de plannen doorgaan - het meestal volledige combinaties zullen worden.

Bij de geplande bedrijfscombinaties van akkerbouwbedrijven zullen steeds alle op de afzonderlijke bedrijven voorkomende gewassen in de samenwerking worden opgenomen.

§ 2. Beëindigde bedrijfscombinaties

Medio 1973 waren bij de bedrijfsvoorlichters 19 gevallen bekend van ontbinding van een bedrijfscombinatie binnen de twee jaar vóór de peildatum. In dezelfde periode zijn 62 nieuwe bedrijfscombinaties gevormd, zodat ook hieruit blijkt dat de intensieve samenwerking weliswaar toeneemt, maar zich tot dusverre toch niet sterk verbreidt.

De 19 beëindigde combinaties, waarbij 48 bedrijven en 56 bedrijfshoofden waren betrokken, betroffen zowel deelcombinaties als volledige combinaties.

De redenen om een bedrijfscombinatie te beëindigen kunnen meer uiteenlopend en complex zijn. In een aantal gevallen veranderde het bedrijfshoofd van beroep. Ook de beperking van de zelfstandigheid als gevolg van de samenwerking heeft in een aantal gevallen tot beëindiging van de combinatie geleid. De belangrijkste oorzaak van de beëindiging van bedrijfscombinaties is waarschijnlijk dat men bij het aangaan van de samenwerking de vele ingrijpende gevolgen daarvan onvoldoende voor ogen heeft gehad. Gezien het feit dat er altijd kans bestaat dat de bedrijfscombinatie wordt beëindigd is het van belang dat een eventuele ontbinding van de samenwerking of een verandering in de samenstelling van de bedrijfsleiding (schriftelijk) wordt geregeld, voordat tot samenwerking wordt overgegaan.

BIJLAGE 1

De bedrijfscombinaties naar provincie en naar bedrijfstype van de samenwerkende bedrijven

A. Deelcombinaties

Provincie	Aantal combinaties naar bedrijfstype				Alle combinaties	
	uitsluitend welde	akker- bouw	ge- mengd	akkerbouw +gemengd	overige combi- naties	aantal in %
Groningen		10	1	3	1	15 12
Friesland	2	4				6 5
Drenthe		13	5	2		20 16
N.O.Polder	1	9			2	12 10
Overijssel			1			1 1
Gelderland	1	1			1	3 2
Utrecht						- -
N.-Holland	3	4	1	3		11 9
Z.-Holland	1	10	1	3		15 12
Zeeland		15	1	2		18 14
N.-Brabant	1	8	11		2	22 18
Limburg		1			1	2 2
Nederland	9	75	21	13	7	125 -
In %	7	60	17	10	6	- 100

BIJLAGE 1 (vervolg)

De bedrijfscombinaties naar provincie en naar bedrijfstype van de samenwerkende bedrijven

B. Volledige combinaties

Provincie	Verschil in bedrijfstype						Totaal	
	uitsluitend			welde + gemengd	akkerbouw + gemengd	overige	abs.	%
	welde	akker- bouw	ge- mengd					
Groningen	1	9	3		6	1	19	16
Friesland	9						9	8
Drenthe	2	3	8	2		1	16	14
N.O.Polder	—	2					2	2
Overijssel	6		2		1	1	10	9
Gelderland	5		6	1			12	10
Utrecht	1						1	1
N.-Holland	4			2			6	5
Z.-Holland	2		1	1	3		7	6
Zeeland		7	1		1		9	8
N.-Brabant	5		12	3			20	17
Limburg	2		1	3			6	5
Nederland	37	21	34	12	11	2	117	—
In %	32	18	29	10	9	2	—	100

BIJLAGE 2

Samenwerkende bedrijven naar bedrijfsgrootte en bedrijfstype

A. Deelcombinaties

		Aantal combinaties naar bedrijfstype			overige combinaties	Alle combinaties	
		uitsluitend melk-vee	akkerbouw	gemengd			akkerbouw + gemengd
Bedrijfsgrootte							
Uitsluitend	< 10 ha (1)			2		1	3
"	10 - 15 ha (2)		1	3			4
"	15 - 20 ha (3)			3			3
"	20 - 30 ha (4)	3	7	4	1		15
"	30 - 50 ha (5)	1	16	2	3	1	23
"	50 ha of groter (6)		15	2			17
Groep	1 + 2 of 3			2			2
"	1 + 4, 5 of 6					1	1
"	2 + 3	2				1	3
"	2 + 4, 5, 6		1			1	2
"	3 + 4		1	1			2
"	3 + 5		2		1	1	4
"	3 + 6						-
"	4 + 5	1	8	2	3	1	15
"	4 + 6				1		1
"	5 + 6		21		3		24
Overige combinaties		2	3		1		6
Alle combinaties		9	75	21	13	7	125

BIJLAGE 2 (vervolg)

Samenwerkende bedrijven naar bedrijfsgrootte en bedrijfstype

B. Volledige combinaties

Bedrijfs­grootte		Verschil in bedrijfstype					Totaal	
		uitsluitend			melk- vee + ge- mengd	akkerb. + ge- mengd		ove- rige
		melk- vee	akker- bouw	ge- mengd				
Uitsluitend	< 10 ha (1)	1						1
"	10 - 15 ha (2)	2	1	7	1			11
"	15 - 20 ha (3)	4		4				8
"	20 - 30 ha (4)	5		9		1		15
"	30 - 50 ha (5)	2	5	1	2	3		13
"	50 ha of groter (6)		5	2		3		10
Groep	1 + 2, 3	2					2	4
"	1 + 4, 5 of 6			1	1			2
"	2 + 3	2		5	2			9
"	2 + 4, 5, 6	2		1	1	1		5
"	3 + 4	6	1	1	2			10
"	3	1		1	1			3
"	3 + 6	7	3		1	1		12
"	4 + 5		2	1				3
"	4 + 6	1	4	1		2		8
"	5 + 6							-
Overige combinaties		2			1			3
Totaal		37	21	34	12	11	2	117